

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

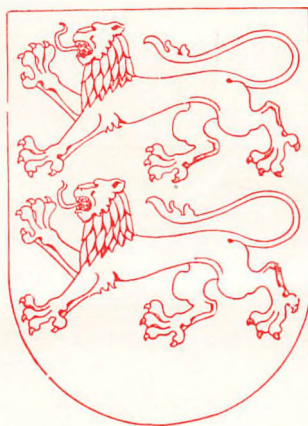
Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydsk

MÅNEDSSKRIFT

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland
ved H. Neumann og Christian Stenz

INDHOLD :

A. Schmidt-Petersen: *Nordstrand*

Svend Harald Henriksen: *Det blandede sprogdistrikt mellem krigene*

H. K. Jøns, Hollingsted: *En 600 år gammel kro ved Trenen*

Sønderjydsk månedsskrifts ekspedition: Museumsinspektør H. Neumann, Åstrupvej, Haderslev.
Viceskoleinspektør Chr. Stenz adresse er: Chr. Paulsen skolen, Flensborg

Sønderjyllands Kreditforening
Haderslev

Sønderjydsk Tæppefabrik

A. R. KJÆRBY A/S
HØJER

Haslev Gymnasium

Kostskole for Dreng

Eksamensret til Mellemkole-, Real-
og Studentereksamen.

Alle Oplysninger ved Hen-
vendelse til

Peter Kæstel
Rektor, Haslev

A
S **C. Andresen**

AABENRAA
Telefon 3333

Jern- og Staalforretning

Aktieselskabet

C. I. Christensens Papirhandel

ESBJERG

HEJMDAL

Landsdelens Blad

AK IESELS KABE

NORDISKE KABEL- OG TRAADFABRIKER

KØBENHAVN F.

Det historiske samlingssted

GRAM

KØLEANLÆG

Brødrene Gram A/S

Vojens

Johs. Sørensen
v/ A. Koch

Aabenraa . Tlf. 2540

Varme og sanitet

Bogtryk . Bogbind

Th. Laursens Bogtrykkeri

Jernbanegade 8 . Tønder . Telefon 2550*

Jern, stål, rør, sanitet
tlf. 3054 flere linier

J. P. Top's efft. A-S
Aabenraa

Graasten Bank A/S

Kontortid 9--12 & 2--4
Lørdag 9--1
GRAASTEN

Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn

Støt

de sønderjydske

indsamlinger

Announceekspedition:

Aastrupvej

Haderslev

Telf. 22362

NORDSTRAND

Af A. Schmidt-Petersen

Ud for Slesvigs vestkyst ligger der et antal større og mindre øer, som i klart vejr alle kan ses fra Stolberg, Nordfrislands højeste punkt. En del af disse øer er til dels beskyttet mod højvandet af diger, men de mindre, de såkaldte halliger med deres græsgrønne flader og værfter (opkastede høje) ser ud, som om de svømmede på vandet; ved ebбетid rager de højt op i det solglimtende vadehav. *Inde* på fastlandet, langs skellet mellem marsk og gest ligger landsbyerne, uden for dem strækker de frugtbare marskområder sig, medens det stadig tilbagevendende tidevand uden for yderdiget har skabt nyt forland, som går helt ud til den såkaldte Hamburger Hallig, der engang hørte med til det gamle Nordstrand. Hele området, denne uendelige grønne flade, var for 1000, ja endnu for 400 år siden halvt land, halvt vand, men gennemskåret af brede vadehavsstrømme, de såkaldte priler. På den anden side af dette sund eller bælt lå en stor halvø, kaldet Strand, senere Nordstrand, som var en del af det frisiske forland, Utlande kaldet.

Oprindeligt hørte denne „Strand“ vel med til Ejder-Trenes delta; navnet tyder jo på, at det drejede sig om fastland. Således læser vi allerede i Kong Valdemar II's jordebog om „Hwela major og Hwela minor“, den store og den lille „val“, hvormed må menes den omtalte „Strand“. Betegnelsen „val“ om fastlandet bruges inden for germansk områder af andre end friserne; „svensekysten“ hed „den svenske val“ (Molbech 1456) og Skånes kyst blev kaldt „den skånske val“. I dansk litteratur har vi ordet i betydningen „en høj kyst“ i „Kong Christians“ 3. vers, hvor det hedder: „Fra vallen hørtes vrål, som brød den tykke sky“.

Desværre ved vi kun lidt om denne såkaldte „Strand“'s forhistorie. Men da hele området allerede i forhistorien har været inddelt i fem herreder, kan vi antage, at det var af en anselig udstrækning, har haft en indbringende kornavl, stort kvæghold og været tæt befolket.

Sandsynligvis har ødelæggelsen af den nordlige del af „Strand“ været i gang allerede dengang, da landet inddeltes i herreder. Som levn fra det tidligere *Viriksherred* kender vi nu kun halligerne Langes-Nordmark og Øland. Navnet afledes sandsynligvis — også af historieskriverne — af et personnavn: Wirck, som endnu bruges i Nordfrisland. Nu er det imidlertid ualmindeligt, at et herred blev opkaldt efter en person. — Skulle det mon dreje sig om en fejltydning? — Landsbynavnet Vriksum på Før afledes også af dette navn, selv om det af stedets egne beboere udtales Vragsem. Men nu kender

vi øst for dette sted i Boldiksum kommune to engnavne: Wraghi og uppe Wraghi (Registr.ecclesiae St. Nicolai, Før 1464) og på sydsiden af Amrom et engnavn: Wr(i)ak-hørn (J.Schmidt-Petersen, Amrom 34).

Betydningen af „Wragh“ kan vist kun være „brud“, jfr. den almindelige danske betydning af ordet „vrag“. Derfor vil jeg antage, at også Viriksherred først fik sit navn, efter at havet var brudt igennem, og blev kaldt Vragsherred.

Det mod sydøst liggende herred „Lundebergherred“ udgjorde forbindelsen med det egentlige fastland. Som allerede navnet siger, var det sagtens et diluvialt sandområde, for „lønj“ betyder på frisisk: sandet land. Hvornår herredets forbindelse med fastlandet blev brudt, ved vi ikke. Dog hørte den ene del af det med Ham, Morsum og Lith i historisk tid til det senere Nordstrand, medens den anden del med Lundeberg, Simonsbjerg og Padeleck lå på fastlandet. Vestfra havde havet stadig banet sig vej længere mod øst gennem Nordejderen og gjort prilerne bredere. Fra nordvest tog „Blanke Hans“, det skumklædte Vesterhav, vejen ned langs den nuværende grænse mellem marsken og gesten gennem det ødelagte Viriksherred, indtil det havde slynget et bælte omkring området; sådan blev Nordstrand til en ø.

Det tredje herred, *Beltringherred*, er vel opkaldt efter det her opståede bælt. Til det hørte de nuværende halliger Habel, Grøde med Appelland, Hamburger Hallig og den tidligere hallig Okholm, som nu landfast hører med til Nørregøsherred. Beltringherred, der lå i den nordlige del af øen, nåede mod syd ned til den såkaldte Vildmose og Mosediget, der var opført som beskyttelsesdige mod afløbsvandet indefra. Det blev næsten fuldstændig opslugt af den store stormflod i 1634.

Det fjerde herred er *Pelvormherred*, som med sin beliggenhed mod sydvest vel var mest udsat for bølgeslagets søndergnaven. Det er hidtil ikke lykkedes at tyde navnet. Men når man (i Eckermann og Petrejus) læser, at digerne endnu omkring år 1600 bestod af tørv og mosegræstørv, som kun kunne holdes sammen ved høje pælevægge af lange egeplanker; så tør man måske gætte på, at Pelvorm (tysk Pellworm; frisisk: Pelworem) er en gammel dativ pluralis og betyder „ved pæleværnene“. — Også dette herred har allerede meget tidligt lidt under havets stormløb. Engang hørte også halligen Hoge samt Norder- og Süderog med til det.

Det sidste af de fem herreder er *Edomsherred* (1352 Edamsharde), det første, der træder frem i historiens lys. Det lå engang langs den nordre bred af Nordejderen, som af friserne betegnedes som E (w) = å. Herredet er altså vistnok opkaldt efter Ew-domen: ådam (= ådige). Lige overfor — på sydsiden — lå Ewerschopherred. Men

nu betyder jo „Ew“ å og „er“ strand. (Man sammenligne også: Øresund = gruset strandbred. Højer = den høje strand, og Daler = den lavtliggende strand; vi finder som navne på engdrag hos J. Schmidt-Petersen, Amrom. 40 Üb'n Eer, 41 Hugher Eer; Emmersbüll: 14 Ev å Äre; Fahretoft: 28 Heuerplaatz, 40 Ewer; Bordelum: 49 Hewerdich; Halebüll: 24 Ewer). Som man ser, var betegnelsen Er = strand lige så udbredt i Frisland som i Danmark Ørstrand. Ewerschop betyder da „del af åbred“. Man har således en klar adskillelse mellem E(w), som betegner ferskvand, og Hew (da.hav), der betegner saltvand. „Hewer“ betyder således havstrand, og der forekommer en række stednavne på øen og i Ejdersted med sammensætningen Hewer. Vi har her Heverdamm, sandsynligvis en fortsættelse af Edam; — Buphewer, der betyder: oven for havstranden og i Ejdersted: Øster- og Vesterhever. — Først i en senere tid har de for strandbredden så ødelæggende vadehavsstrømme, prilerne, fået navnet Hever, idet de velsagtens egnsfremmede kronikskrivere ikke længere har kendt navnets betydning.

Historisk ved vi, at en stor del af Edamsherred, bl. a. den temmelig store havn Rungholt, under Marcellusstormfloden mellem d. 15. og 17. jan. 1362 blev opslugt af bølgerne. Både sagn og historie har beskæftiget sig med denne plet, især da man så sporene af gammelt kulturland dukke op, gamle værfter med kirker, diger med sluseanlæg og andre fund på halligen Sydfall. Efter den altødelæggende stormflod „manddrukningen“ fik øen et hesteskoformet udseende, og som sådan kender vi den på de første kort af Sax, Petrejus og Mejer, hvorimod tidligere kartografer havde aftegnet øen som et langstrakt rektangel, således Marcus Jordanus i 1559, eller rundagtigt, Lucas Janss Waghenar omkring 1589, dog sikkert urigtigt.

De ældste nordfrisiske krønikeskrivere oplyser kun nogle tal fra stormfloderne, men ellers kun meget sparsomme enkeltheder om Nordstrand, — sandt og opdigtet mellem hinanden. Sammenfattet finder vi dem i Hamburger Codex Historiae Germaniae. Slesvig bispe-sædes register opfører kun navne rent listemæssigt, her og der sikkert rene fantasiprodukter, og fortæller intet om indbyggernes sæder og skikke. Navnene på de sunkne kirker og årstallene for stormfloderne er meget upræcise og kan derfor forbigås, uden at der tabes noget ved det. Den første virkelig gode krønikeskriver er da pastor Johannes Petersen, der stammede fra Angel, — og som antog navnet Petrejus, — den anden en mand fra Nordstrand selv, pastor Mads Boysen, der kaldte sig Matthias Boetius. Den første havde annaler siden 1565 og udgav omkring år 1600 en krønike, som han kaldte „En kort beskrivelse af det lille land Nordstrand og dets beliggenhed, om dets ind-

byggeres sæder, skikke, næring, arbejde og vanskeligheder, styre osv.“. Den sidstnævnte skrev et på latin affattet arbejde: „De cataclysmo Nordstrandico“ om Nordstrands oversvømmelse. Det udkom på tryk i året 1623, men blev først oversat i sin helhed af Jürgen Schmidt-Petersen omkring 1930. Af betydelige senere krønikeskribere må jeg endvidere nævne Sax og Heimreich, som foruden Nordfrislands historie også behandler Nordstrands undergang i den store stormflod 1634.

Petrejus beskriver indgående tilstandene på øen i det 16. århundrede. Han begynder med de daværende digeforhold og formen for digebygning. Digets fod nærmest vandet bliver føjet tæt sammen med træ og kraftige pæle og tættet indvendig med brædder og græstørv, for at den jord, der kastes op, ikke skal blive skyllet bort ved havets angreb. Af sådanne diger, befæstet med pæle og træ, havde Nordstrand 5439 roder, d.v.s. omkring 120 km. — Dernæst omtaler han øens størrelse, som han — inklusive de omliggende halliger — ansætter til ca. 40 156 demat, d.v.s. ca. 20.000 ha. — Videre behandler han fiskefangsten, kvægavlen, øens frugtbarhed, klædedragt og næring samt brændslet, som på grund af manglende trævækst måtte hentes fra den ca. 500 demat store tørvemose. „Dat gesinde und dachlöhners hebben by uns herrendage“ (tyende og daglejere har herredage hos os), hedder det. Beboerne har dejlige huse; bygningstræet indføres fra Norge; som byggematerialer bruger de teglsten (op til 20—24.000 til et hus) og muslingekalk. Alle husene står på høje værfter. De fattige bygger deres hytter på de diger, som ligger ud til havet og ind over øen. — Så giver forfatteren sig af med kirken og den verdslige øvrighed, men først og fremmest med Nordstrands landret, som bliver behandlet indgående og dokumentarisk. De frisiske „udlande“ havde deres egen jurisdiktion og egne retsbøger, således Ejdersted „Den rette sandheds krone“, øen Strand „Nordstrands landret“ og de nordlige herreder, det såkaldte „Siebenhardenberg“. Kun for de tre herreder på gesten gjaldt „Jydsk lov“. Nordstrands landret er først trykt i 1670. Første del behandler rets- og procesordenen, 2. del den borgerlige ret og — ret indgående — arveretten, 3. del strafferetten og 4. og sidste del spaderetten, som i første række beskæftiger sig med digeretten. At indbyggernes sæder endnu var temmelig rå, vidner § 33 i strafferetten om: „Ingen skal gå til bryllupsgilde eller barselgilde, med mindre han er opfordret dertil eller bedt om det, og den, der alligevel gør det, skal have gjort det på eget ansvar og uden nåde straffes af øvrigheden.“ — Straffene var også hårde; i artikel 49 hedder det f. eks.: „Dersom en gribes i tyveri, og det er ringe, så kan han, som forholdene nu ligger, enten straffes med åg eller få et øre skåret af og forvises

af landet; men er det stjålne meget, så skal han hænges.“ Med hensyn til kornmål, alenmål og vægt var der særlige forordninger og ligeledes for kroerne og færgstederne „på tværs og på langs af strømmen“.

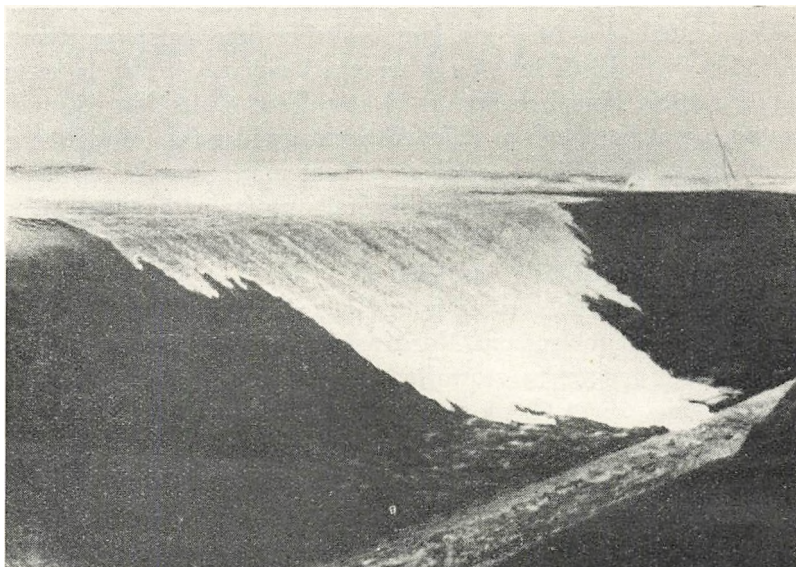
Indbyggernes sæder synes at have været rå; dog dømmer Petrejus mildere end sin samtidige Boetius, der skildrer dem som modne til undergang. B. affattede sandsynligvis sit skrift på latin, for at det ikke skulle kunne læses af enhver. Men han må have været en begavet og belæst mand, hans arbejder er skrevet på et godt latin, ligesom han også for sin tid var temmelig kritisk indstillet; der var mange legender, han ikke fæstede lid til. I sin bog beskriver han først og fremmest stormfloden fra 1612 til 1615 og arbejdet på digerne, indtil de var genopbygget i 1619. Han beretter, at Nordejderen skilte Nordstrand fra Ejdersted, og at betegnelsen „Hever“ først gælder fra Lundenberg og Ylvesbøl og udefter. Han omtaler også, at man allerede på hans tid mellem Trindermarsch og halligen Sydfall træffer på sporene af brønde, veje og grøfter i den dyndede bund og ikke sjældent finder bægre, kedler og andre genstande i vadehavet.

En hjemmehørende Nordstrander, Peter Sax på Drandersum, har mellem andre optegnelser om Nordfrisland også givet præcise oplysninger om den frygtelige stormflod den 11. og 12. okt. 1634, hvor Nordstrand blev revet i flere stykker og for størstedelen ødelagt. Og fremfor alt har han bilagt sine optegnelser med et stort kort, som turde være det ældste historiske kort over dette område og sikkert har været Johs. Mejers forlæg til hans senere berømte kortværk over øen.

Pastor Heimreich på Nordstrand-Moor, forfatteren til den kendte „Nordfrisiske Kronik“ har i første række benyttet Peter Sax' optegnelser. Han beretter om denne anden „manddrukning“: Digerne brød sammen på mange steder, uhyre vandmasser styrtede ind og rev alt med sig: mennesker, kvæg og bosteder. Husenes mure styrtede sammen, og beboerne søgte at redde sig på lofterne, der hvilede på pæle. Men kun få stolper modstod bølgernes anslag ret længe: tage og beboere blev revet med i dybet. Ødelæggelserne på den forhen så rige og blomstrende ø var uhyre. Der var opstået 44 nye søer, og på lange strækninger var digerne helt forsvundet. Af 9.041 indbyggere var de 6.408 druknet, desuden omkring 50.000 stk. kvæg. Af de tidligere 44.338 demat land, halligerne inklusive, kunne inden århundredets udgang kun genindvindes ca. 5.952 demat ved inddigning. Resten blev „Blanke Hans“ bytte. Kun den højtliggende „Vildmose“ (Wüste Moor) blev skånet en tid lang endnu, og her bosatte nogle beboere sig i det ufrugtbare mose- og hedeland. Flodvandet har dog i tidens løb afsat mere og mere slik om mosen, så at der nu af denne „Wüste Moor“ er opstået halligen „Lüttmoor“ eller „Nordstrands Moor“, der

i dag med sine fire beboede værfter er forbundet med fastlandet ved en dæmning.

En anden rest af det gamle Nordstrand er Hamburger Hallig. Her havde hamburger købmændene, Rudolf og Arnold Amsinck bygget en særlig høj værft, som også til at begynde med trodsede stormfloderne. De forsøgte med anvendelse af 300.000 dalere at redde dette område fra undergang. Men alle dignings- og landvindingsarbejder slog fejl. Også dette stykke land blev en hallig, som vist i årenes løb

(Fot.: Andreas Busch, Morsumhavn)

Stormfloden d. 27. 10. 1936

har forskudt sig noget mod øst, ind mod fastlandet; hele fem gange er hallighuset tillige med værften blevet flyttet. Nu har denne hallig siden 1860 været forbundet med fastlandet ved en dæmning og er blevet landfast.

Tilbage efter den store stormflod blev de to nuværende marskøer Nordstrand og Pelvorm. Ved indvinding af nye koge i årene 1739, 1867 og 1924 er den førstnævnte på østsiden vokset med det dobbelte. En køredæmning over flodhøjde forbinder den nu med fastlandet, så at Nordstrand ikke længere er nogen ø, men igen en halvø. Også Pelvorm, der ligger langt ude i havet, har kunnet gøres større, nemlig ved inddigning af Bupheverkogen mod nordøst. Og allerede før krigen havde man planer om at forbinde også denne ø med fastlandet ved en dæmning, som skulle gå ind over Hamburger Hallig.

Vi har kun få sprogpøver fra det gamle Nordstrand. Heller ikke

mark- og engnavnene, som for størstedelen gik i glemmebogen med øens undergang, oplyser stort. Navnene Trindermarsk (Rundmarsken) og England er dog af frisisk oprindelse. Også døbefonten i Büsum i Ditmarsken må sikkert stamme fra det gamle Nordstrand. Indskriften lyder: „Disse Hirren Döpe, de have wi thön ewigen Ohntoncken mage lete. Da shöllen össe Berne in kressent warde.“ (Denne Herrens døbefont, den har vi ladet lave til evigt minde. I den skal vore børn kristnes).

Nordstrand-dæmningen efter stormfloden (Fot.: Andreas Busch)

Efter den store stormflod kom mange fremmede, bl. a. hollændere og brabantere til landet, og de antog plattysk sprog. De blev indkaldt af den gottorpske hertug Frederik og fik det eneste af øen mod at bygge diger om den. De oprindelige beboere blev derved for størstedelen landarbejdere på deres egen jord eller udvandrede til fastlandet. Hertugens hårde behandling af dem hænger måske sammen med, at Nordstrand under krigen 1625—29 holdt med kong Christian IV og ikke med hertugen. På Nordstrand står stadig den gammel-katolske Theresienkirke, der blev opført af de hollandske digebyggere i 1652, der prædikedes her på hollandsk lige til omkring 1864 ligesom i Frederiksstad — og i St. Magleby på Amager. På øen findes en katolsk kirke til, rejst af franske tilflyttere. Som eneste kirke på Nordstrand, bygget af beboerne selv, står den evangeliske kirke i Oldenbøl. På Pelvorm blev længst ude mod vest Salvatorkirken stående. Tårnet

styrtede sammen i 1611 og ødelagde en del af kirken; kun vestmuren blev stående, idag et vartegn, som øens folk kan se langt udefra.

Nordstrands historie er en årtusindgammel lidelsehistorie, en evig kamp med „Blanke Hans“. — Krønikeskriverne, der alle var gejstlige mænd, forklarede naturkatastroferne som Guds straf for beboernes tøjlesløshed og gudløshed. De kunne jo ikke vide, at landet her i løbet af århundreder langsomt, men sikkert sænker sig, og at en stor del af øen allerede længe havde ligget under den normale vandstand og ved digebrud måtte blive oversvømmet. Digerne var dengang ikke høje nok og svarede i deres bygning ikke til de krav, der burde stilles. — Men „Blanke Hans“ tager og giver. En stor del af den ødelagte ø har aflejret sig som bundfald inde ved fastlandskysten, så at man har kunnet inddige talrige nye koge. Ved systematiske landvindingsarbejder vil fastlandet forskyde sig længere og længere mod vest, og en dag vil det også nå ud til de områder, som friserne mistede ved de skæbnsvangre naturkatastrofer.

Det blandede Sprogdistrikt mellem Krigene

Af Svend Harald Henriksen

Den nationalpsykologiske og politiske Baggrund for den danske Holdning og Fremgangsmaade i Sønderjylland mellem de slesvigske Krige var dels Bevidstheden om at have udført en sejrrig militær Indsats og dels Følelsen af den Forpligtelse, vi havde til at raade Bod paa Fortidens Forsømmelser, navnlig i Sydslesvig. For første Gang i Hertugdømmets Historie skulde den danske Stat for Alvor gøre sin Pligt i hele Slesvig. Der var ikke noget unaturligt i, at man vilde bevare og udvikle dansk Sprog og Kultur paa deres gamle Enemærker og — om muligt — vinde fortyskede eller sløvede Landsmænd tilbage i det blandede distrikt, hvor Folkemulden overvejende var dansk. Ved en retfærdig Vurdering maa man vel ogsaa erkende, at den danske Styrelse og Sprogpolitik mellem Krigene bør bedømmes *efter Samtidens Tankesæt* og ikke efter en langt senere Tids Begreber om lokalt Selvstyre og Mindretalspolitik. Departementschef *Regenburg*, der selv var Sønderjyde og sandsynligvis den bedst egnede til at staa i Spidsen for hele denne Virksomhed, ønskede samtidig med Sprogreskripterne

Ikrafttræden at give Befolkningen lige og almindelig Valgret til Stænderne, men det lykkedes ham ikke.)*

„Havde vi, som dengang stod i Embederne,“ skriver den kendte Pastor *H. F. Feilberg*, „kunnet faa en *Menneskealders Fred* til at rydde til Side og bygge op, saa maatte den Sag kunne være gaet i Orden. Men *Fred fik vi nu ikke*“, tilføjer han, og saa nævner han den

Det blandede Sprogdistrikt

overmægtige tyske Agitation, dels i Stændersalen og i de enkelte Sogne og dels gennem den voldsomme Pressekampagne, der blev sat i Gang i selve Tyskland.

De danske Præster og Lærere, som virkede i det blandede Distrikt, er blevet noget forskelligt bedømt. Det store flertal af dem var fra Kongeriget, indtil der i stigende Grad blev uddannet indfødte Slesvi-

*) Sprogreskripterne, udformede af Regenburg og Tillisch, udstedtes 7.-8. febr. og 4. marts 1851. De påbød blandet kirkesprog i det såkaldte Mellemlesvig, men dansk skolesprog. Området for dette var Tønder by, de dansktalende sogne i Sydtonder amt, Hjoldelund, Fjolde, Olderup og Svesing i Husum amt, Flensborg provsti og de nordlige sogne i Gottorp provsti. I 1856 blev det store Gelting sogn ved Slien indlemmet i det blandede sprogdistrikt.

Flensborg by og Frisland omfattedes ikke af sprogreskripterne, selv Nykirke sogn med et stort dansktalende befolkningselement var udenfor, medens f. eks. Strukstrup sogn i Angel, der iflg. den gamle danskerfører Henrik Lassens erindringer kun talte 4—5 dansktalende personer, lå indenfor. (red.)

gere til at overtage Embedsgjerningen. Mange af disse kongerigske Embedsmænd var unge eller forholdsvis unge, og der er ingen Tvivl om, at de allerfleste af dem var varmhjertede nationale Idealister.

Som Helhed var de danske Præster absolut mere jævne og ligefremme, end de tyske havde været.

Sprogreskripterne blev iøvrigt ikke gennemført med eet Slag. I mange Sogne, navnlig nede mod Syd, varede det nogle Aar, inden Dansk var indført som Undervisningssprog. I *Fjolde* var f. Eks. i 1853 Dansk indført i 3 Distriktsskoler, men ikke i 3 andre, hvor det først blev indført sidst paa Aaret 1855 og i Foraaret 1856.

I Kirken tillod Loven, at man i Overgangstiden benyttede den tyske Salmebog ved de danske Gudstjenester, og i de mest tysktalende Sogne begyndte man først med dansk Prædiken efter et Par Aars Forløb. Enkelte Steder nøjedes man endda med dansk Prædiken hver fjerde Søndag i Stedet for hveranden. Der fandtes nemlig enkelte Pastorater, hvor der til dansk Gudstjeneste kun mødte Degnen og Skolebørnene, der saa blev overhørt, og de øvrige Lærere med Husstand, samt maaske nogle i Omegnen stationerede Gendarmer.

Indførelsen af *den danske Salmebog* havde en ret forskellig Virkning. I nogle Sogne aftog Kirkebesøget paa de danske Søndage, men i andre, maaske de fleste Steder, vandt de livlige Melodier, efter en kortvarig Modstand, meget Bifald.

I det følgende skal der kastes Strejflys hen over den nationale og kirkelige Stilling i de enkelte Sogne.

Vi begynder i *Fjolde*, et af de sydligste Sogne. Pastor *Mule*, som virkede her mellem Krigene, fortæller, at Dansk paa ganske faa Undtagelser nær var det daglige Omgangssprog mellem ham og hans Sognefolk. Der var i Sognet ingen Herregaarde og ingen tysktalende Familier udenfor Bondestanden. Kirkebesøget var godt baade ved dansk og tysk Prædiken, og den danske Salmebog indførtes snart uden mindste Indsigelse fra Menighedens Side. Tilslutningen var dog stærkest ved tysk Gudstjeneste i Kraft af gammel Vane og i Regelen ønskede man de kirkelige Handlinger udført paa Tysk, men nu og da ogsaa paa Dansk. *Mule* fortæller saaledes om et ungt Menneske, der laa dødsenssyg, men som vilde berettes og have Nadveren „i det danske“. I de allerfleste Sogne i det blandede Distrikt var der i Reglen paa Skolen eller i Præstegaarden indrettet *Udlaansbibliotek*, saaledes ogsaa i *Fjolde*. Med Iver læste Børnene og de voksne Ingemanns Romaner, Blichers Noveller og f. Eks. Holbergs *Gert Westfalen* og *Den politiske Kandestøber*, samt *Rumohrs**) Skrifter, altsammen paa

*) Theodor Rumohr var Herredsfoged i Haderslev 1853—64 og skrev en Række meget folkeyndede historiske Romaner.

Dansk. Det kunde ogsaa hænde, at en Læser laante Mynsters Prædikener af Pastor Mule og bagefter bemærkede: „Det var en god Mand“. Og et Mundheld i Sognet var dette: „Dat Dänsche stecht in de Kinder“. (Det danske sidder i Børnene). Han fortæller ogsaa, at de svarede livligt og let ved Aarsprøven i Skolen, hvad der vidnede om, at Dansk var det naturlige og medfødte. En af Lærerne i Sognet, *L. Petersen*, har fortalt, at Skolegangsordningen der som vel de fleste Steder var ordnet saadan, at om Sommeren gik næsten kun de mindre Børn, altsaa 6—9 Aars Alderen, hen, men om Vinteren var der 50 a 60 Børn fra 6 til 16 Aar, et næsten uoverkommeligt Arbejde for en enkelt Lærer. Om Sprogordningen i sin Helhed bemærker han, at hvis en lignende Ordning var blevet gennemført dengang, da den var paatænkt af Frederik den Sjette, i 1810—11, vilde det hele vistnok være gaet med stor lethed: „40 Aar senere var det desværre mangesteds for silde“.

Lærer Petersen fortæller ogsaa om følgende morsomme Skik fra Fjorde:

„Hver Søndag, naar man sang Højmessesangen, gik en af Sognets 12 „Ældste“ (han kaldtes for Resten „æ Krokikker“) fra Kirken ned i begge Kirkebyens Kroer for at se efter, om der fandtes siddende Gæster i Skænkestuen. Fandtes der saadanne, blev de mulkterede. Denne gamle Skik opretholdtes endnu i 1861 og vel ogsaa senere“, slutter Lærer Petersen.

Vi vælger nu et Sogn i Østangel, *Stenbjerg*, hvor Billedet tegner sig en Del mørkere end i Fjorde.

Pastor *Bech*, der virkede her fra 1854 til 1864, siger, at Sproget i Sognet var blandet, men det tyske dog af ny Datum.

„I 1850 var Plattysk det gængse Sprog for alle yngre, men næppe for nogen eneste over 50 Aar“. Han fortæller, at en paalidelig ældre Mand havde sagt til ham, at han ingensinde havde hørt Børnene ved Overhøringen i Kirken paa Højtysk klare saa godt for sig, som de gjorde det den første Gang paa Dansk. Saa let laa det danske dem altsaa paa Tungen. I sin Visitatsberetning for *Stenbjerg* angiver *Bech* i 1854 Antallet af Tilhørere ved dansk Gudstjeneste til 20—30, men i Beretningen 1857 skriver han, at Forholdet mellem dansk og tysk Kirkegang ikke er saa gunstigt som i de første Fredsaar, og at dansk Gudstjeneste kun besøges af en lille Kreds, navnlig ældre Mænd. Man vil kunne forstaa, at Pastor *Bech* af og til kunde blive mismodig, som da han i Begyndelsen af 1861 skrev til *Regenburg*: „7 Aars Erfaring har overbevist mig om, at jeg udretter mindre end intet i Vorherres Tjeneste her og derfor bør rømme Pladsen, og“ — tilføjer han med Henblik paa Januarindrømmelserne, „jeg har arbejdet trods nogen af

os med Vished om i det mindste et nationalt Udbytte i Ryggen. Nu er dette Rygstød ved at falde sammen“.

Der maa alligevel have været Lyspunkter af og til, for han holdt ud paa sin Post til 1864.

I Begyndelsen af 1850'erne havde Bech været Hjelpepræst i *Hanved* Sogn, lige Sydvest for Flensborg. Der var forholdene lysere. Sognet afgav den 14. Marts 1920 ialt 29 Procent danske Stemmer.

Om Hanved fortæller Bech, at da han havde holdt sin første danske Prædiken, kom han efter Gudstjenesten ind i Flokken af Kirkegængere og hørte da en Bonde sige: „Det kunde jo ethvert Barn forstaa!“, hvortil en anden svarede: „Ja, men det har da vist heller ikke været ret Dansk, han talte.“

En anden Gang var Bech med til et stort Bryllup, og mellem Retterne bad Degnen ham at se ind til en gammel svag Kone i et Nabo-hus. — Da Konen hørte derom, sagde hun: „I véd jo nok André-sen, æ kan itt' snakk mæ æ Præst“ (Sognepræsten var nemlig rent tysk-talende). „Ja, men den nye Præst han snakker Dansk“, sagde Degnen, og den gamle Kone jublede af Glæde.

„Alle Børnene talte Dansk uden for Skolen“, siger Bech, og blandt Børnene havde han, som vel de fleste Præster i det blandede Distrikt, sin største Glæde. Da han i 1851 spurgte Konfirmanderne, hvilket Sprog de vilde konfirmeres paa, svarede *Karsten Thomsen*, den lange, tynde Dreng fra Frøslev Kro: „Æ tænker, de' er bedst, vi blywr ve' de' Dansk!“

Et gennemgaaende Træk var den aarhundredgamle Fordom med Hensyn til det tyske Sprogs Hellighed som Kirkesprog.

Cornelius Appel fortæller et morsomt Eksempel om en Mand, der var inde hos Præsten for at bestille en kirkelig Handling. Hele Samtalen førtes paa Dansk. Men da Manden var godt ude af Døren, vendte han om, lukkede den op paa Klem og raabte: „Det skal være paa Tysk!“ — og forsvandt derefter som skudt ud af en Kanon!

Blandt de Sogne, hvor den danske Gudstjeneste var bedst besøgt, vil jeg fremhæve *Oversø*, der ligger paa Grænsen til Angel, og hvor ogsaa adskillige kirkelige Handlinger udførtes paa Dansk. Særlig den nordligste By i *Oversø* Sogn, *Jaruplund* var meget dansksindet. Endvidere dét lille *Rylskov* Sogn i Nordvestangel, hvor der paa de danske Søndage sjældent var under 80 Tilhørere, og hvor ligeledes ikke faa af de kirkelige Handlinger udførtes paa Dansk, *Lille Solt*, hvor det danske Kirkebesøg var lige saa godt som det tyske; *Hyrup*, *Husby* og *Grumtofte*.

Fra sidstnævnte Sogn skriver Diakonen (den præsteviede Medhjælper) Krog til Rudolph Frimodt den 22. Juni 1861: „Den danske

Gudstjeneste bliver endnu stadig godt besøgt. Første Pinsedag ca. 300—350 Personer. Antallet tager langsomt, men temmelig sikkert til“. Samme Pastor Krog skriver i et andet Brev om Grumtofte Sogn: „I daglig Omgang ere Folk helt flinke, og langt over Halvdelen taler af sig selv Dansk til mig. Jeg tror ikke, at der er noget Menneske, som er født her i Sognet, uden at han baade kan forstaa og tale Dansk.“ Pastor Krog mente, at det tyske var et udvortes fra indført Paahæng, og at det, der nu skete, var en Tilbageførelse til det oprindelige Forhold, en Fjernelse af den fremmede Plante, for at den oprindelige Plante kunde udfolde sig efter sin Naturs Lov til et Liv, der maatte blive desto sundere og rigere i aandelig og kristelig Henseende, jo fastere det blev knyttet til og gennemstrømmet af Moderlandets Kræfter.

Et interessant Eksempel fra Skolelivets Omraade fortæller forlængst afdøde Højskoleforstander *H. Rosendal*: „I Aaret 1860 kom der til *Sørup* i Angel en ny Lærer, Hans Sørensen, senere Folketingsmand for Vejle Amt^s 5. Valgkreds. Skolesproget var jo den Gang Dansk (med 4 Timers Undervisning i Tysk om Ugen), men Børnene havde hjemmefra Befaling til at sige, at de *ikke* forstod Dansk. Den unge Lærer fortalte et og andet for dem; men naar han saa spurgte, om de forstod det, sagde de: „Nein!“. Digteren Ingemann havde skænket Skolerne i de blandede Distrikter adskillige Eksemplarer af sine Romaner og Fortællinger, og Læreren prøvede da at læse for Børnene af „Valdemar Sejrs“ — Da han havde læst en Stund, spurgte han, om de forstod det. „Nein!“ lød Svaret. Han læste videre, til han kom til det Sted, hvor der fortælles om, at Karl af Rise skal sidde Nattevagt i Kirken. Da spurgte han igen, om de forstod det. Da Svaret atter lød „Nein!“, lukkede han Bogen og sagde, at saa kunde det jo ikke nytte, at han læste videre. — De saa meget skuffede ud; — og saa beholdt han, da de andre var gaaet hjem, en Dreng hos sig; og da de var ene, og Læreren sagde: „Du forstod vist godt, hvad jeg læste?“ blev Drengen ildrød i Ansigtet og sagde „Ja!“ — „Vil du ikke laane Bogen og læse den hjemme?“ spurgte han saa. Jo, det vilde Drengen da gerne. „Men“, svarede han yderst forlegen, „De maa ikke sige det til de andre.“

Saaledes gjorde han nu med Eleverne en for en, saa længe han havde Eksemplarer af Bogen. Og da Bøgerne havde været nogenlunde rundt, sagde han en Dag i alles Paahør: Skal vi nu ikke holde op med at spille den Komædie, at I ikke forstaaer Dansk. — Nu har jo du og du og du læst og forstaaet „Valdemar Sejrs“. — Dermed var Tryllet hævet, alle forstod nu Dansk. Men Bønderne kom, den ene efter den anden, og vilde laane disse Kongebøger“. Saavidt *H. Rosendal*.

For at give et Indtryk af Bogudlaanenes Antal vil jeg nævne følgende Tal: I Grumtofte Aar 1853 ialt 4500; Saatrup i 1863: 1700 Udlaan og Valsbøl i $\frac{3}{4}$ Aar: 1400.

Paa mere individuel Maade kunde derigennem den danske Nationalitet styrkes. De mest efterspurgte Bøger fra Sogn til Sogn var *Ingemanns historiske Romaner*. Historikeren, Professor *Allen*, skriver (1858) herom: „Ingemanns Romaner have ved den Virkning, de have gjort og endnu gøre i Slesvig, næsten faaet en historisk Betydning“. Og saa fortæller han om en slesvig-holstensk Bonde, der først læste „Valdemar Sejr“ og dernæst bad om at laane flere af samme Slags; „thi“ — som han tilføjede — „naar Danmark havde saadanne Konger, kunde man nok være bekendt at høre til det.“; men hans Kone skal have bedt Præsten om ikke at laane ham flere saadanne Bøger, da han i tre samfulde Dage ikke havde gjort andet end at læse!

Fra tysk Side blev der naturligvis gjort Modtræk for at hindre Udbredelsen af dansk Læsning. Men mange Steder blev de danske Bøger anvendt til Stillelæsning eller ogsaa læste en opvakt Dreng eller Pige højt for Familien.

Et andet Eksempel fra Skolen fortæller Pastor Feilberg om *Lærer Madsen, Ellund*, Hanved Sogn: Naar den tyske Time i Skolen var forbi, kunde han sige til Børnene: „Skal vi nu ikke ryste det tyske af os?“ og saa rejste de sig alle og sang: „Dengang jeg drog af Sted“, saa Vinduesruderne klirrede, og Loft og Borde sang med!

Det vil her føre for vidt at gengive Træk fra *Valsbøl*, hvor Feilberg var Præst indtil 1862. Jeg maa nøjes med at henvise til hans mesterlige Bog: „*Fra Heden*“ (1863).

Derimod vil jeg gerne nævne de mest fremtrædende af Sprogordningens Forsvarere og tillige dens Modstandere i Samtiden. Af Forsvarerne nævner jeg: *H. N. Clausen* og *Orla Lehmann, Laurids Skau* og Præsterne *Mørk Hansen* og *H. F. Feilberg*. Et Mellemlandpunkt indtog Professor *Flor* og Højskoleforstander *Sophus Høgsbro*. — Af Modstanderne vil jeg nævne: *Grundtvig* og den Gruppe af Vestslesvigere, der kaldtes *Klosterpolitikere*, idet de i 1861 afholdt et „Protestmøde“ i Løgumkloster. De var tillige Grundtvigianere, og deres Anfører var Præsten *Johs. Dahl* i Tønder, *Sigfred Ley*, der var Huslærer hos Knud Knudsen paa Visby Hedegaard, og *Cornelius Appel*, Lærer ved Tønder Seminarium og Borgerskole. Dernæst var Biskop *Martensen* Modstander af Sprogpolitiken i Mellemslesvig, og sandsynligvis har Sprogskripterne medvirket til, at han nægtede at gaa til Slesvig som Superintendent eller Biskop. Først 30 Aar senere — i 1883 — havde *Martensen* Mod til i sine Erindringer at offentliggøre sine kritiske Indvendinger. Samme Aar skrev ikke mindre end 54 for-

henværende slesvigske Præster, deraf 31 fra det blandede Distrikt, under paa en fælles Protest-Udtalelse til Biskop Martensen. Adressen blev oversendt den 13. December, men to Dage senere returneret af Martensens Svigersøn, Florian Larsen.

Pastor *Otto Møller*, Gylling, skrev i den Anledning med Rette til sin Ven, Skat Rørdam, der jo senere blev Sjællands Biskop: „Det er da farligt, saa højt oppe som Martensen bor: At han ikke engang kan modtage en Adresse eller blot selv svare paa den, men skal være mere ophøjet end Kongen, være som Paven i Rom, det kan jeg dog ikke vide, om hans Beundrere ogsaa kan finde beundringsværdigt.“

HENVISNINGER:

Indlæg i Dansk Kirketidende 1884. W. Hjorth: Biskop Martensen og de danske Sprogskripter. 1883. — H. Rosendal: Træk af Danskhedens Historie I (indtil 1864). Afhandlinger i Sønderj. Aarbøger. Jacob Appel, Side 174—187 i Festskriftet til H. P. Hanssen (1932).

En 600 Aar gammel Kro ved Trenen

Af H. K. Jøns, Hollingsted

Rige og omskiftelige er de Hændelser, som taler til os gennem Fortidens gamle Dokumenter og Sten. En saadan Historie — over 600 Aar gammel — kan Murstenene i den gamle Vesterkro i Treja ved Trenen berette.

Da Valdemar den Store i Aaret 1175 skænkede Biskoppen over Slesvig rige Landdistrikter i Sønderøsherred, oprettede denne Stiftsfoged-Embedet i Treja Nord for den nuværende Kirke. Under Kong Erik Glipping blev dog hele Egnen lagt øde i Aaret 1263. Den gamle Bispegaard laa i Ruiner og blev ikke genopbygget, men en Del Sten fra den og Dele af Fundamentet blev benyttet til Opførelse af den nye „Gaard“, den nuværende Vesterkro. Samtidig med at virke som Bispegaard blev den nyopførte Bygning benyttet som Kro. I Dag kan det maaske lyde lidt ejendommeligt, men i hine Tider havde Folk fra Jerrisbæk, Svesing eller Rheide lang Vej at køre, naar de skulde til Myndighederne. Det var da godt at have et Sted at bede under Turen.

Hvad var da naturligere, end at Stiftsfogeden tillige var Kromand. Det gav jo ogsaa klingende Mønt paa Kistebunden. Naar man dertil

hører, at saavel Fiskeri, Skovrettigheder og fri Fedning af Svin i Skovene hørte med til Stiftsfogedens Privilegier, forstaar man godt, at Stillingen var meget eftertragtet — ikke mindst af Adelen. I en gammel Regning kaldes den daværende Foged Dietrich von Ferden slet og ret „Dietrich Kromand“.

Efter Reformationen overtog Hertugen af Gottorp Biskoppens Gods. Treja blev i Stedet for Stiftsfogderi Herrefogedens Sæde. — Kroen blev nu kaldt „Salarien“, og al Fortjeneste gik til Herredsfogeden, selv om han, hvad der senere blev almindelig Skik, bortforpagtede Kroen og kun selv beholdt Embedsboligen. Her indkasserede Amtsskriveren fra Gottorp Skatter og Afgifter og her stod Husfogeden fra Slesvig af, naar Træer som skulde fældes, skulde mærkes, eller naar Svin, der skulde fedes i Herredets Skove, skulde „brændemærkes“. Efter hver Tingdag holdtes der Tingfortæring, og en Regning paa 42 Rigsdaler for 15 Deltagere viser, at man ogsaa den Gang forstod at feste med Maade.

Ufredstider og Krig har faret haardt frem paa Treja-Eggen. Russere, Svenskere, Danskere og Saksere har skiftevis udkæmpet drabelige Slag med hinanden der paa Eggen, og et Mord, begaaet af Jens Iversen fra Treja i 1696 lige uden for Herredsfogedens Hus, viser, at man allerede den Gang var godt med.

I 1760 flyttede Herredsfogeden sit Sæde til Slesvig, og al Jorden blev solgt til fire velhavende Bønder. Kroen overgik til privat Eje. Den første Ejer blev Claus Hansen. Siden har Kroen skiftet Ejere mange Gange, men Stenene er de samme, og de fortæller i deres tavse Sprog om hine Tider.

I den nuværende Kromand Boy Jessens Eje er Kroen i gode Hænder. Han har foretaget forskellige tidssvarende Forbedringer uden dog at ødelægge Husets store historiske Værdi.

Margarinefabrik . Åbenrå

Tønder Mejeri

telefon 186

**Lolland-Falsters
Folketidende**

Stiftets største Blad
Nykøbing F.

Sønderborg
Andelsmejeri

Aksel Michelsen
Kul- og Trøelasthandel
Tønder Telefon 2530-2531

TØNDERHUS
Danskhedens nye Borg
Knud Hawwig . Tlf. 622 . Tønder

Svend Kirchheiner
aut. Installatør
Storegade 17 . Tønder . Tlf. 45

LOLLANDS TIDENDE

Lollands største Dagblad
Hovedkontor i Nakskov
Filiakontor i Maribo og Rødby

Vestkysten

Syd- og Vestjyllands største Dagblad

1. Nye abonnenter faar Gudmund Schütte: Sønderjydske Rigssagn I til favørpris 5,— kr. (i boghandelen 6,75 kr.).
2. Indmeld Dem i Historisk Samfund for Sønderjylland (adr.: Åbenrå). Aarligt kontingent 6,— kr. + porto for to halvbind Sønderjydske Aarbøger.
3. Lokalhistoriske studiekredse bør bruge Indholdsfortegnelse til Sønderjydske Maanedsskrift 1924—44 (2 kr.) til at samle de lokalhistoriske artikler fra deres sogn; de fleste af de pågældende hefter fås endnu (50 øre pr. stk.) ved henvendelse til ekspeditionen.